

התכונה היחידה בתורה בה מתואר בצורה מפורשת משה רבנו, מנהיג ישראל, היא מידת הענווה. בעיני רוב האנשים ענווה פירושה שפלות, שאדם חושב עצמו לכלום. במאמר זה נראה הסברים נוספים מה היתה ענוותנותו של משה רבנו.

עניו בדעתו

המדרש (ספרי בהעלותך קא) מסביר "והאיש משה עניו - בדעתו", כלומר משה חשב בתוך תוכו שדעתו אינה נחשבת ביחס לאחרים:

והאיש משה עניו מאד, **עניו בדעתו**. אתה אומר עניו בדעתו או **עניו בגופו** ת"ל ועשית לו כאשר עשית לסיחון מלך האמורי ירד על סיחון והרגו, ירד על עוג והרגו. ד"א עניו מאד **עניו בדעתו**. אתה אומר עניו בדעתו או **עניו בממונו** ת"ל גם האיש משה גדול מאד וגוי וכן מצינו שהספיר של לוחות של משה היה.

המדרש מבין 'עניו' כאדם המרגיש שהוא חסר ביחס לאחרים, כלומר מבחינתו דעת האחרים גדולה מדעתו ולכן שמע ביקורת אהרן ומרים ושתק. על פי זה נבין את האפשרויות שהמדרש שולל. אפשר היה לומר שמשה עניו בגופו כלומר שחושב שכוח הפיזי של אחרים גדול מכוחו, אפשר היה לומר שמשה עניו בממונו כלומר שחושב שאחרים הם בעלי ממון רב יותר משלו, וממילא יש לכבדם יותר. המדרש דוחה אפשרויות אלו שהרי מצינו מפורש שמשה גבר על עוג מלך הבשן הענק ושהיה עשיר גדול מאד.

גם במקומות אחרים מצאנו שמסבירים בצורה דומה את מידת הענווה שהייתה למשה רבנו. כך מופיע במדרש אגדה (במדבר יב, ג):

והאיש משה עניו מאד. **ששמע הדברים ולא אמר להם דבר אלא שתק**, אבל הקדוש ברוך הוא חשש לכבודו של משה ותבע עלבונו. עניו מאד. **עניו בדעתו** או אינו עניו אלא מממון, והלא כבר נאמר פסל לך, שיהיה הפסולת שלך, ואותם אבנים שפסל של סמפרינון היה, ומשם נתעשר משה, **ואם תאמר עניו בגופו שהיה חלש, והלא ירד על סיחון ועוג והרגם, אלא עניו בדעתו, שהיה שומע חרפתו ואינו משיב**.

הרמב"ן (במדבר יב, ג) מוסיף ששתיקת משה לא נבעה מביטול דעתו, אלא להיפך - משה יכול היה לתת תשובה ניצחת ובחר לשתוק מפני ענוותנותו:

וטעם והאיש משה עניו מאד - להגיד כי השם קנא לו בעבור ענוותנותו, כי הוא לא יענה על ריב לעולם אף אם ידע.

גם הרב יעקב צבי מקלנבורג, בעל הכתב והקבלה (במדבר שם), מסביר שענוותנותו של משה לא נבעה מחולשתו, מעוניו או מסיבות חיצוניות אלא רק מרצונו ודעתו:

עניו מאד. לא מגופו כי אם מדעתו (ספרי) כי ישנם כמה סבות גשמיות הגורמים כניעה ושפלות לאדם, כגון חלישת כח הגוף מפני החלאים או ממזג רע וחלישות הרכבתו, או כשימצאוהו פגעים או ריש עד שהוא מצטרך לבריות, המעצבים את הרוח ומשברים את הלב ומכניעים אותו, וכל אלה לא היו במשה, אבל מדעתו ורצונו התנהג בדרך ענווה, ואף שלא היה נעלם ממנו סגולותיו היקרות, ידע שהוא אב לחכמים ולנביאים, בכל זה היו כל זולתם הפחותים ממנו נחשבים מאד בעיניו, העביר זכרון סגולותיו ומעלותיו הנפלאות מנגד עיני לבו והטה עיניו לטובת כל זולתו, ונפש כל אחד מישראל היה יקר בעיניו יותר מנפש עצמו, עד שבחר להמחות מספר החיים למען הציל נפשות ישראל, וזה הפלא ופלא ומעלה שאין אחריי עוד, ועל זה העיד הכתוב שלא היה כמוהו במדת ענווה.

התרגום המיוחס ליונתן על התורה מסביר גם הוא ענווה בדעת, אבל מוסיף לא רק ששתק אלא גם לא היה לוקח ללב דברי אחרים עליו:

וּנְבָרָא מִשֶׁה עֲנוּוְתָן בְּדַעְתִּיהָ לְחֻדָּא מִן כָּל בְּנֵי נִשְׂא דְעַל אֲנָפֵי אֲרַעָא וְלֹא חָשׁ לְמַלְיָהוּן.

ענווה היא שפלות

האורחות צדיקים (שער הענווה) מסביר שענווה היא שפלות, כלומר שמרגיש כאיסקופה נרמסת, חוסר אגו מוחלט:

ומה היא הענווה? היא הכנעה ושפלות הנפש, וחשוב עצמו כאין... וכל הנהגתו עם העולם - הכל יהא בשפלות ובנחת. ועיקר הענווה - שייכנע לאותם שהם תחתיו ובעבור זה ישפיל עצמו לפנייהם ומכבדם... ויש עוד ענווה טובה מאד, שייכנע לפני תלמידיו.

הרב בן ציון אבא שאול בספרו 'אור לציון' (שער המידות, מאמר ה' - ענווה) מסביר מדוע משה רבינו היה שפל או בלשון הרב אבא שאול "קטן בעצם". הוא קיבל את התורה מפי ה' והכיר בגדלות הבורא מכל בני האדם ולכן הבין כמה הוא קטן ביחס לקב"ה:

העניו האמיתי אינו עניו יחסי שמרגיש עצמו קטן ביחס לאחר, אלא כמו משה רבינו ע"ה שהרגיש שהוא קטן בעצם, כמו שנאמר "ונחנו מה", והגיע לזה משום שקיבל את התורה מפי הגבורה על כל פירושיה וטעמיה, ומשום הכי הכיר בגדלות הבורא ותורתו לאין סוף, והתבטל כלפי הבורא יתברך יותר מכל בני אדם, וככל שהתעלה בידיעת הבורא כן נתעלה במידת הענווה. וזה טעם מה שאמרו בספרים הקדושים שרק מי שהוא גדול בחכמה וביראה יכול להיות עניו אמיתי.

בעל ה'אור לציון' מוכיח את דבריו מחיי היומיום:

ואפשר לראות זאת במציאות היום יומית, שאם נשאל אדם פשוט האם הוא יודע כיצד להתנהג בשבת, ישיב בפשטות לחיוב, ויתפלא על הספק שהרי הוא יודע שאסור לעבוד בשבת, ואסור להדליק חשמל, וצריך לעשות קידוש וכו', ונראה לו שיודע הכל. ואילו לתלמיד חכם מרגיש כמה חסרה לו ידיעה בהלכות שבת, שעדיין אינו יודע כיצד לנהוג בכל פרט ופרט.

ענווה היא הכנעה וסבלנות

רש"י בפירושו לתורה מסביר את מידת הענווה של משה כ"שפל וסבלן", כלומר לענווה שני ענפים 'שפלות' ו'סבלנות'.

בעל ה'עלי שורי' (חלק שני, פרק שביעי, ועד ראשון) מסביר שסבלן הוא אדם "הסובל את חברו", כלומר, יודע להכיל את צורת החיים של חברו ולא נותן לכעס לשלוט בו. אנשים שונים חיים בצורות שונות מסיבות שונות כגון: אישיות שונה, תרבות שונה, ערכים שונים, מקום מגורים שונה ועוד. סבלן הוא היודע "לסבול" את דרך החיים השונה של חברו וכתוצאה מכך להצליח להסתדר עמו בלי לאפשר לשונות להרחיקם זה מזה. "אדם סבלן דומה ממש לאדם הנושא משא כבד, ואף שהוא כבד עליו הוא ממשיך ללכת בדרכו ואינו נלאה לשאתו". הענווה של משה רבינו התבטאה גם ביכולת להכיל ולהעמיס על כתפיו את צורת החיים השונה של האחר.

ענווה פירושה לא לבקש גדולה וכבוד

האבן עזרא (במדבר יב, ג) מסביר שענוותנותו של משה לא התבטאה בשפלות, ביכולת ה"סבל" או בהרגשת נחיתות מאחרים. משה הבין שהוא ניחן בתכונות המתאימות למנהיג,

אך עדיין ראה עצמו כאדם מן השורה ולא ביקש גדולה ושררה: "עניו מאד - במשקל 'שלו'. והטעם, שלא בקש גדולה על אחיו".¹

פירוש זה שונה מפירוש הספרי. הספרי מסביר שעניו הוא אדם המבין שדעתו פחותה מדעת אחרים, כלומר הוא חושב ומרגיש שהוא פחות מן האדם הממוצע. לעומת זאת, לפי האבן עזרא עניו פירושו אדם שמבין שהוא בעל תכונות מנהיגות אבל אינו מחפש שררה.

כך הסביר הרמב"ן (שם) את האבן עזרא: "ורבי אברהם מפרש ואמר כי הוא לא היה מבקש גדולה על שום אדם, ולא יתגאה במעלתו כלל אף כי על אחיו, והם חוטאים שמדברים עליו חנם". כלומר הגאווה גורמת לאדם לרצות לשלוט על אחיו ומי שמצליח לא לרצות בכך הוא אדם עניו.

גם האלשיך (שם) מסביר בצורה דומה: משה הכיר בערכו אך לא הסביר את מעשיו מפני ענוותנותו:

הנה מדרך המוסר ודרך ארץ, כי אשר יחשדוהו על דבר מה ואין בו. או יוכיחוהו על דבר, ויש לו טענה והתנצלות. לדבר ולומר דברי התנצלותו וטוב טעמו, להעמידם על האמת לבלתי יחטאו. ולא שישמע וישתוק, פן יאמרו כי אין לו מענה, ואתם תלין משוגתם. או יחשדוהו לבלתי מחשיבם ואת תוכחתם. לכן טוב טוב היה למשה לאמר התנצלותו, ולא לשתוק עד האלהים יענה. על כן טרם ספר מענה אלהים, הקדימה תורה ואמרה והאיש משה עניו מאד וכו'. לומר, תדע למה שתק עד בא דבר ה', הלא הוא למה, כי האיש משה עניו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה. ואם כן איפה היה בלתי אפשר לו להשיב דבר. כי הלא התשובה היא, לומר שהוא גדול מכל האדם. שנבואתו עולה מעלה מעלה על כל הנביאים. ואיככה יוכל לומר דרך התנצלות שהוא גדול מכל האדם, והוא עניו מכל אדם. ועוד כי עיקר ההתנצלות הוא כי בכל ביתו יתברך בעולם העליון נאמן הוא.

בצורה דומה מסביר הרב שטיינזלץ (שם) את ענוותנותו של משה: הרגשת האדם שממלא תפקיד ושליחות ולא מגיע לו שום תמורה או זכות עבור מעשיו:

הענווה אין משמעה שמשה לא העריך או לא קיבל את תפקידו המרכזי, אלא חש שהוא ממלא תפקיד בלבד. על כן לא היה עולה על דעתו שמתוקף מעמדו הוא אינו כפוף לביקורת, או שמגיעות לו זכויות יתר. הענווה היא ידיעה שאינה מלווה בתחושת התנשאות. ככל שאדם גדול יותר, הוא מקטין עצמו כלפי מה שלמעלה ממנו ואינו מעריך את עצמו מול אלה הפחותים ממנו. משה לא היה תובע מעמד

¹ שררה היא בדברים חיצוניים, לעומת ענווה שהיא במחשבה ובנסתר. עיין הרב בן ציון אבא שאול (שם).

מיוחד או זכויות יתר, אלא תמיד ראה עצמו כעבד ה' ושליחו, כמוסר דבר ה' ותורתו.

ענווה היא השתתפות עם הציבור

המדרש הגדול (במדבר שם) הבין אחרת את ענוותנותו של משה. לדעתו, ענווה פירושה השתתפות עם הציבור גם ברגעיו הקשים:

גדולה היא הענווה שבה נתגדל משה, שנאמר והאיש משה עניו מאד מכל האדם. מה תלמוד לומר מכל האדם. אלא בני אדם עשויין שלש כתות. מהן בגדולת שמים ומהן בגדולת המלכות ומהן הדיוטות. ומשה רבינו ראה עצמו בשלשתן ובשלשתן היה עניו. בתחלה היה בגדולת המלכות, שהיה כבן בתו שלפרעה ולא הניח ענותנותו, שנאמר ויצא אל אחיו וירא בסבלתם, מהוא וירא בסבלתם, **מלמד שהיה נושא עמהם, אמר כדי שלא אוציא עצמי מצער הציבור** אף כשהיה במדין בורח כהדיוט לא הניח את ענותנותו. ראה בנות יתרו מצטערות **ולא נתגאה מלעמוד ולדלות להן**. אף כשהיה בגדולת שמים לא הניח ענותנותו שנאמר וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו, וכי לא היה לו כר אחת או סדין אחד לישב עליו, **אלא שביקש להיות בצער עם הציבור** ולא נתגאה לומר כמלך אני.

אדם בעל מעמד היכול להשתמש במעמדו על מנת להיפטר מחובות המוטלות עליו אך בוחר שלא לעשות זאת, יוגדר כאדם עניו.

עניו פירושה חוסר כל פנייה אישית

הרש"ר הירש (שם) טוען שענווה פירושה לפעול ללא מניעים אישיים בכלל, וממילא אין לו כל מחשבה עצמית על ערך עצמו וגדולתו:

והאיש משה עניו. משמעות "ענה" בתחום הפעילות הרוחנית: לומר דברים שהנסיבות גרמו להם, דברים המתחייבים ממלים שנאמרו או מעובדה קיימת, דברים שיש בהם תגובה הולמת על מלים או על עובדה; הוה אומר: להשיב תשובה, להתחיל דיבור הולם, להעיד עדות המתאימה למציאות. ומכאן "יען", "למען", מילות הסיבה והתוצאה. בתחום החברתי מציין "ענה" את התלות הגמורה ברצונו של אחר, **ולפיכך "עניו" ו"ענווה" מבטאים את המידה של חוסר כל פניות עצמיות. מי שזכה למידה זו, כבר סילק מלבו כל מחשבה על ערך עצמו ועל גדולת עצמו.** ואם הפנה מידה זו אל ה', כבר ביטל את הווייתו ואת רצונו

לרצון ה'. מידה זו היא התנאי השלילי הקודם למידה החיובית של החסידות, שהרי זו כל עצמה של חסידות: הקרבה עצמית מוחלטת בקיום המעשי של רצון ה'. שתי המידות האלה כאחת הן השיא של גדולת אופי וגדולת מעשים, ולפיכך נחלקו במסכת עבודה זרה איזו מהשתיים גדולה מכל המידות: חסידות או ענווה. מסיבות שונות הזכיר כאן הכתוב את ענוותנותו של משה. אילו שמו אחותו ואחיו את ליבם למידה זו של משה - שודאי היתה ידועה להם - לא היו דנים אותו לכף חובה ולא היו מייחסים את מעשהו להתנשאות. שהרי מי כמשה רחוק מהתנשאות! ועוד: משה בענוותו לא היה מגן על עצמו, ולפיכך יצא ה' לריב את ריבו. ובסופו של דבר, אפשר שהמלים "והאיש משה" וגו' רומזות לסיבה שהביאה אותם לדון את משה כך. ענוותנותו היתירה של משה גרמה שלא ידעו דבר על יחסו המיוחד והיחיד - במינו אל ה'. הוא הראה את עצמו תמיד כאחד מהם, מעולם לא אמר דבר על המעלה המיוחדת של נבואתו; יתר על כן: אפשר שבענוותו לא הכיר כלל את המיוחד שבנבואתו וסבר שגם נביאים אחרים הגיעו לאותה דרגה.

ענווה היא הכרה בערך עצמו

פירוש נוסף לענווה מופיע בגמרא במסכת סוטה (מ"ט ע"ב):

משמת רבי - בטלה ענווה ויראת חטא. אמר ליה רב יוסף לתנא: לא תיתני ענווה דאיכא אנא.

מסביר רש"י (שם): "דאיכא אנא - שאני ענוותן". דברי רב יוסף תמוהים, כיצד יכול אדם הטוען שהוא עניו להתגאות? וכלשונו של הגר"ז שם "ונלאו כל חכמי לב להבין איך יתכן שעניו יכריז על ענוותנותו, שלכאורה זה היפך הגמור לענווה". מבאר בספר 'חובת האדם בעולמו' (כרך א עמוד 51):

ענווה אין פירושה שאתה לא מכיר את מעלותיך, להיפך אתה מכיר את המעלות שניתנו לך לקיום תפקידך בעולם הזה. הענווה מתבטאת בכך שאתה לא מחשיב את עצמך יותר מאחרים בגלל מעלותיך.

כלומר ענווה פירושה הכרה בערך עצמך, לא יותר אך גם לא פחות. כלומר, אדם עניו יודע להכיר במעלותיו, חסרונותיו, מעמדו וכדו'. לאור זאת דברי רב יוסף מובנים שהוא הכיר בתכונות שניחן בהן וביניהן תכונת הענווה.

גישה זאת נוגדת במהותה את גישת הספרי (עניו בדעתו) ורש"י (שפל וסבלן) שהוזכרו לעיל שטוענות שעל האדם להוריד מערך עצמו. לדברנו אפשר שענוותנותו של משה רבנו התבטאה בהכרה אמיתית ביכולותיו, לא יותר ולא פחות.

סיכום

ראינו פירושים שונים למידת הענווה של משה רבנו: יש המסבירים ענווה כשפלות, כלומר החשבת עצמו ככלום (אורחות צדיקים). יש המסבירים להפך, ענווה פירושה הכרה בערך עצמו, לא יותר אך גם לא פחות. יש המסבירים שענווה היא עשייה ללא בקשת גדולה וכבוד (אבן עזרא, האלשיך), הכנעה וסבלנות (רש"י), השתתפות בצער הציבור (מדרש הגדול), חוסר מחשבה על עצמי (הרש"ר הירש), או הרגשת האדם שדעתו פחותה משל אחרים (ספרי, מדרשים).